

LIDIA MARIA CZYŻ
Ogólnopolska Sekcja
Historii Farmacji
Polskiego Towarzystwa
Farmaceutycznego
ORCID: 0000-0001-5306-2051

DOI: 10.4467/12311960MN.24.015.20008

„Zofiówka” Szczęsnego Potockiego wśród ukraińskich stepów

„Zofiovka” by Szczęsny Potocki among the Ukrainian steppes

Summary

Between Tulczyn and Uman in southwestern Ukraine, on the estate of Szczęsny Potocki, in the years 1796–1802 the park-garden „Zofiovka” was created, one of the most beautiful in 18th century Europe. The architect and contractor of the arboretum was L. Metzell. The most famous description is S. Trembecki’s poem „Zofiovka”, like the name of the park. They also wrote about the unique work of gardening art J.U. Niemcewicz i A. Mickiewicz. The unfinished novel by J. Słowacki „The King of Ladava” takes place in „Zofiovka”. This unique steppe park is under the care of the State Academy of Sciences of Ukraine, in 1995 it received the Europa Nostra Medal.

Słowa kluczowe: Ukraina, stepy, historyczny park-ogród, „Zofiówka”, sztuka ogrodnicza, literatura

Keywords: Ukraine, steppes, historical park-garden, „Zofiówka”, gardening art, literature

Latyfundium to pojęcie dotyczące ogromnej posiadłości ziemskiej należącej do jednej osoby, będącej podstawą potęgi materialnej i znaczenia politycznego jej właściciela. Majątkiem magnata nie zawsze były dziedziczne dobra rodowe, były to też królewskoczyzny zastawiane przez władców. W Polsce powstawały już w czasach pierwszego elekcyjnego króla – Władysława Jagiełły. Dochody przynosiły także wpływy chociażby z dzierżaw żup solnych czy sprawowanych urzęd-

dów, jak również wszelkie przywileje otrzymywane od władcy za zasługi wojenne czy inne. Tworzenie ordynacji również przyczyniało się do rozrostu stanu posiadania. Majątki rosły też drogą spadków, szczęśliwych małżeństw czy darowizn. Jednym z takich magnatów polskich był Stanisław Szczęsny (Feliks) Potocki. Jego przodkiem był Jakub, który rozpoczął budowę podstaw potęgi Domu Potockich. Jakub był uczestnikiem bitwy pod Obertynem (1531) i jego zasługi nagrodił król Zygmunt Stary nadaniami na Rusi Halickiej i Podolu. Ziemie pomiędzy Wisłokiem i Sanem na zachodzie a środkowym Dnieprem na wschodzie związały się z rodem Potockich na wiele lat. Tulczyn i Humań leżą około 220 km na południe od Kijowa na linii łączącej Kijów z Odessą (północ-południe) oraz (zachód-wschód) Lwów z Dnieprem (w XVIII i XIX w. Jekaterynosław) obecnej Ukrainy,

Tulczyn był siedzibą Stanisława Szczęsnego Potockiego, potomka rodu, który tu właśnie przeniósł swą siedzibę z Krystynopola, kiedy ziemia sokalska w wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. znalazła się w granicach monarchii habsburskiej. W Tulczynie powstał pałac, z napisem na frontonie *Oby zawsze wolnych i cnotliwych był mieszkaniem, roku 1782 wystawiony*. Napis ten, złożonymi literami uwieczniony, po dziesięciu latach nabrał zupełnie innej wymowy jako siedziba jednego z przywódców konfederacji targowickiej. Pałac otoczony był Choroszą (z francuskiego *La Roche*) – dużym parkiem, o którym Julian Ursyn Niemcewicz pisał: „jadąc krajem dosyć górzystym wśród żyznych niw [...] uderza przejeżdżającego ogromny ogród z topolami włoskimi i nieznanymi tutaj sosnami. Wspaniałe gmachy pałacu, [...] po bokach równie wspaniałe oranżerie”¹. W pałacu znajdowała się bogata biblioteka, co było powodem, a raczej pretekstem zamieszkania w nim Stanisława Trembeckiego (1739–1812), polskiego poety, dramatopisarza i tłumacza, sekretarza króla Stanisława Poniatowskiego.

Tulczyn i Humań na wschodnim Podolu w 1793 r. znalazły się na ziemiach cesarstwa rosyjskiego. W Humaniu znajdował się duży ośrodek polskiego szkolnictwa, funkcjonowała w nim też słynna szkoła rolnicza. Uczniami szkoły bazylianów byli m.in. Józef Bohdan Zaleski, Seweryn Goszczyński i Michał Grabowski². Niebagatelny wpływ na twórczość młodych poetów w przyszłości wywarły krajobrazy i historia okolic. Ziemie te leżały na granicy dwóch światów, dwóch krain

¹ J.U. Niemcewicz, *Juljana Ursyna Niemcewicza podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Petersburg, Paryż 1858, s. 305, <https://kpbc.umk.pl/libra/publication/5790/edition/22391/content> [dostęp: 9.07.2023].

² M. Rudaś-Grodzka, *Na rozstajach rzeczywistości i wyobraźni poetyckiej. Meta-morfozy Zofiówki*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 4, s. 143–160.

geograficznych – Pobereża i Zaporozża. Wielu polskich twórców pisało o ziemiach tamtych okolic. Lucjan Siemieński o Ukrainie pisał pięknie: „Ukraina na wiosnę to kielich jednej róży, nieustannie woniejącej, pieszczącej roje motylów, słuchającej roju słowików”³. W latach 50. XX w. Bolesław Leśmian, który młodość spędził w Kijowie, tak wspominał ziemie wschodnie Rzeczypospolitej: „Ta niepojętość zieleności to Ukraina, gdzie się wychowałem. To Humańszczyzna i Białocerkiewszczyzna, Zofiówka i Szamrajówka, to krzewy róż, których zapach miesza się z wonią żywicy, to dziwność zieleni i dziwność ludzi, mieszkających na Ukrainie”⁴.

Stanisław Trembecki w początkach XIX w., tak pisał o tej rozległej ziemi, rozpoczynając opowieść o najpiękniejszym ogrodzie Europy – *Sofiówce*:

*Miła oku, a licznym rozżywiona płodem,
Witaj kraino mlekiem płynąca i miodem!
W twych łąkach wiatronogów rżące mnóstwo hasa
rozrosłejsze czabany twe błonie wypasa.*

Poemat *Sofijówka* Trembeckiego to po części panegiryk na cześć Zofii Glavani, trzeciej żony Stanisława Szczęsnego Potockiego, a nadto utwór sławiący cały ród Potockich.

Stanisław Szczęsny (Feliks) Potocki (1751–1805), niesławny marszałek konfederacji targowickiej, wojewoda ruski, skazany na infamię w wyniku działań na rzecz Cesarstwa Rosyjskiego, był synem wojewody kijowskiego Franciszka Salezego, najbogatszego magnata Rzeczypospolitej. Zofia Glavani (1760–1822), trzecia żona Szczęsnego, urodzona w Stambule, w końcu XVIII w. uchodziła za „najpiękniejszą z najpiękniejszych” w całej Europie. Majątek na Podolu to bez mała „księstwo” – liczył 1,5 mln ha, 9 miast i 264 wsie, stąd Szczęsny nazywany był „małym królem na Rusi”. Jest w *Sofijówce* fragment niewątpliwie odzwierciedlający przekonania Szczęsnego, który z czasem coraz bardziej stawał się rusofilem, przekonany o właściwych kierunkach swego działania:

*Katarzyna przez czyny nieśmiertelna swoje,
Gdy zniosła Zaporozża i Krymu rozboje
Odtąd dopiero każdy, swojej pewny własci
Pod zbrojnym żyje prawem, wolny od napaści.*

.....

³ Ibidem.

⁴ Ż. Nalewajk, *Zwiazki twórczości Bolesława Leśmiana z folklorem i kulturą Ukrainy*, „Tekstualia” 2010, nr 2(21), s. 87.

*Skutkiem przezornych rządów, zaniedbane wioski.
Na wzór się przekształcają angielski i włoski [...]*

Ile z tych wioszek było wioskami rzeczywistymi, a ile wyidealizowanymi, trudno dzisiaj rozstrzygnąć. Równie pochwalne słowa skierowane były do cara Aleksandra I Romanowa.

Poemat o pełnym tytule *Sofijówka w sposobie topograficznym opisana wierszem przez Jana Nepomucena Czyżewicza* (Trembecki użył jako pseudonimu nazwiska ogrodnika parku) powstawał w latach 1804–1806 (pierwodruk tego poematu ukazał się w „Dzienniku Wileńskim” w maju 1806 r. jeszcze pod nazwiskiem Trembecki)⁵. Pierwsze pełne, ozdobne (ilustrowane akwarelami malarza szkockiego Williama Allana) wydanie książkowe, dwujęzyczne polsko-francuskie, w tłumaczeniu księcia Augusta de Lagarde, ukazało się w Wiedniu podczas Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r.

Dzieło to jest to opisem parku, który został zbudowany w latach 1796–1802 na cześć żony Stanisława Szczęsnego – Zofii, stąd jego nazwa.

Ten nowy park, rozciągający się na przestrzeni około 150 ha, powstały w stepie usianym wielkimi głazami w jarze rzeczki Kamionki, stał się jednym z najsłynniejszych ogrodów w Europie XVIII w.

Poetycki obraz ogrodu to także krajobraz ludzkiego życia. Trembecki, odzwierciedlając słowami założenia parkowe oraz obraz samego ogrodu, poetycko ujął sposób zgłębiania chwili. Człowiek w ogrodzie-świecie wędruje własnymi ścieżkami i nie powinien kierować się do określonego celu-centrum, bo taki cel nie istnieje⁶. I tak właśnie został skonstruowany plan parku, w którym można wędrować w dowolnych kierunkach. Na jednym z głazów w sztucznie utworzonej grocie stał stół, przy którym właściciel parku grał w karty. Dla pamiątki i przestrogi, przy wyjściu, kazał wykuć wiersz swego autorstwa:

*Strać tutaj pamięć
A przyjm szczęścia wieszczce
A jeślić jest szczęśliwym
Bądź szczęśliwszym jeszcze⁷.*

W poemacie Trembeckiego jest fragment opisujący wrażenie widoku teje groty:

⁵ J. Kował, *Tradycje Oświecenia Stanisławowskiego na łamach „Dziennika Wileńskiego” z lat 1815–1830*, „Prace polonistyczne” 2016, seria LXXI, s. 104.

⁶ M. Rudaś-Grodzka, op. cit.

⁷ S. Tchorzewski, *Pęta dzikich pól*, „Ziarno” 1904, nr 51, s. 486–487.

*Tam słodki wiersz, którego żaden wiek nie zmaże
Wchodzącemu w tę grotę szczęśliwszym być każe*⁸.

Głównym architektem i budowniczym parku był Ludwik Chrystian Metzell (1764–1848), urodzony w Gdańsku, siostrzeniec Szczęsnego, inżynier wojskowy.

W XVIII w., w którym rozpoczęto tworzenie *Sofiówki*, coraz częściej powstawały parki w stylu angielskim, w odróżnieniu od dotychczas tworzonych francuskich, charakteryzujących się uporządkowaniem i geometryczną harmonią; angielskie to odzwierciedlenie naturalnej dzikości i urozmaicenia przyrody, pozwalające na swobodne i nastrojowe ułożenie i nasadzenie roślin. Najśłynniejsze z nich to: w Warszawie Powązki Izabeli Czartoryskiej; również w Warszawie Kazimierza Poniatowskiego na Solcu; Michała Poniatowskiego w Jabłonnie czy Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach⁹.

W kresowej Białej Cerkwi też był słynny park przypałacowy *Aleksandria*, utworzony na cześć żony Franciszka Ksawerego Branickiego – Aleksandry Engelhardt. W dzisiejszej dobie jest to Park Dendrologiczny Państwowego Ogrodu Botanicznego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, o powierzchni 297 ha, obejmujący największą kolekcję roślin na terenie Ukrainy. Park pod Humanem powstał na wzór Arkadii koło Nieborowa Heleny Radziwiłłowej, którym to parkiem zachwyciła się Zofia Glavani, przejeżdżając przez Nieborów w 1795 r. Pisała ona: „nie masz żadnego gatunku kwiatów ani roślin egzotycznych, których by się tu nie znalazło [...] bardzo mi przypomina Krym”¹⁰. Pierwotnie Zofia skłaniała się ku zakupowi posiadłości na Krymie właśnie, i tam stworzenia parku. Inspiracją powstania ogrodu-parku były też wspomnienia pobytu Potockich w Hamburgu w latach 1793–1795¹¹. Potoccy podziwiali ogród Harvestehude nad rzeką Alster, o milę od Hamburga, a także ogród w Eimsbuttel czy zwierzyniec Wandsbeck.

Podczas tworzenia tego wyjątkowego parku, położonego niecałe 50 km od Tulczyna, zmienione zostało pierwotne ukształtowanie terenu, przebieg strumienia został tak ujęty, by dostarczał wodę do fontann i kaskad, zwieziono też ogromne złomy granitowe. W pierwszym okresie nad powstaniem parku pracowało codziennie ponad 800 ludzi. Z Azji przez Odessę płynęły klony, piramidalne topole, graby, jesiony,

⁸ S. Trembecki, *Sofiówka*, wiersze 129–130.

⁹ T. Mikocki, W. Piwkowski (red.), *Et in Arcadia ego*, Katalog Wystawy w Świątyni Diany w Arkadii, maj–wrzesień 2001, Warszawa 2001, s. 12–17.

¹⁰ *List Zofii Glavani do St. Sz. Potockiego z dnia 15 lipca 1795 r.*, [w:] J. Łojek, *Dzieje pięknej Bitynki*, Warszawa 1975, s. 213.

¹¹ *Rzut oka na miasto Hamburg*, s.158 [w:] J. Łojek, op. cit., s. 206.

lipy, jawory, platany, akacje japońskie i inne, nigdy w stepie niewidziane gatunki drzew. Z Włoch sprowadzono oranżerie i marmurowe posągi. Szacowano, że koszt budowy wynosił około 15 mln ówczesnych złotych¹².

Powstały wyjątkowej urody park był postrzegany jako harmonijnie schodzące się drogi natury i kultury. Miał on powierzchnię około 150 ha w kształcie trójkąta z główną częścią, gdzie znajdowały się dwa stawy – górny i dolny. W stawie dolnym, dzięki specjalnej konstrukcji hydraulicznej, zainstalowana była fontanna, dalej utworzono wodospady, kaskady i wodotryski, a całość zdobiły posągi, obeliski i wazony. Na jednym z boków podstawy służącej popiersiu Trembeckiego rozmarzony poeta przemawia do strumienia:

*Płyn strumyku szybkim biegiem
Te na zawsze rzucaj cienie
Z kwiecistym się żegnaj brzegiem
Skropić dzielnie śpiesz kamienie.*

Rozmyślając zaś o nietrwałości szczęścia na ziemi, dodaje:

*Tak szczęśliwy dzień uchodzi
Choć zbyt rzadki dla człowieka
Ledwie się go ujrzeć godzi
Tylko błysnie i ucieka¹³.*

Na terenie ogrodu stały też altany, pawilony i rzeźby. Ogród istniał równocześnie na kilku poziomach, jako realne miejsce, jako miejsce graniczne i jako wyobrażenie¹⁴. Dalej, za tym magicznym miejscem, w drodze na południowy wschód, nad Morze Czarne, rozciągał się już tylko step, świat odrębny, nieludzki, nieoswajalny, a *Sofiówka*, dzięki swej artystycznej oprawie, zachowywała niezależność od dzikiej krainy stepu, aczkolwiek łączyła się z nim tajemniczymi związkami¹⁵.

Sofiówka, która powstawała w sumie przez 9 lat (i nigdy jej tworenie nie zostało ukończone), jest do dzisiaj jednym z siedmiu cudów Ukrainy, zbudowanych ręką ludzką, obok Kamieńca Podolskiego, twierdzy w Chocimiu i umocnień wyspy Chortycy, w Kijowie Soboru Mądrości Bożej i Ławry Peczerskiej, a także Chersonezu Taurydzkiego na Krymie, który Zofia Glavani niewątpliwie знаła, stąd też może marzenia o posiadłości krymskiej.

¹² M. Rudaś-Grodzka, op. cit.

¹³ S. Tchorzewski, op. cit.

¹⁴ M. Rudaś-Grodzka, op. cit.

¹⁵ Ibidem.

Po klęsce powstania listopadowego dobra tulczyńskie, wtedy własności Aleksandra Potockiego, syna Stanisława Szczęsnego, zostały skonfiskowane i przeszły na rzecz carów rosyjskich jako *Carycyn Sad*, nazwany tak na cześć carycy Aleksandry Fiodorowny. W 1860 r. był to Humański Ogród Głównej Szkoły Ogrodnictwa – z arboretum, ogrodem pomologicznym i winnicą.

W XX w. najbardziej dramatyczny rok na terenie Ukrainy – 1918 – przyniósł zmianę nazwy na Park Trzeciej Międzynarodówki, ale w swych założeniach i kształcie ocalał ze zniszczeń.

Po zakończeniu II wojny światowej w 1945 r. ten unikalny ogród (w którym znajdował się cmentarz ponad 2 tysięcy żołnierzy niemieckich, poległych w latach 1941–1944 podczas działań wojennych na terenie Ukrainy) uporządkowano, powstał Państwowy Rezerwat Zofiówka z 1700 różnych gatunków roślin uprawianych, niewystępujących jako rodzime. Wśród roślinności stepowej, w której dominują trawy i występuje około 1100 gatunków kwitnących ziół, najcenniejszymi roślinami z grupy leczniczych, rosnącymi w najbliższym sąsiedztwie parku, są: *Cynoglossum officinale* – ostrzeń pospolity – czernokoreń lekarstwiennyj, obecnie wycofany z lecznictwa ze względu na obecność alkaloidów pirolizydowych, kiedyś był używany przeciw krztuścowi oraz przeciw bólowi zębów; *Adonis vernalis* – miłek wiosenny – goricwiet wiosennyj, surowiec leków przede wszystkim nasercowych; *Ajuga Laxmanii* – dąbrówka – żiwuczka Laxmana, stosowana jako lek antymalaryczny i przeciwgorączkowy; *Filipendula vulgaris* – wiązówka bulwkowata – łabaznik abyknawiennyj, działająca przeciwzapalnie i przeciwbólowo czy *Glycyrrhiza glabra* – lukrecja gładka – sołodka gołaja o działaniu wykrztuśnym¹⁶.

Od 1955 r. Rezerwatem zarządza Państwowa Akademia Nauk Ukrainy; za utrzymanie tego zabytku sztuki ogrodniczej przyznano *Sofiówce* w 1995 r. Medal Europa Nostra – wyróżnienie Europejskiej Federacji Stowarzyszeń na rzecz Ochrony Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Europy.

Juliusz Słowacki podczas wakacji w 1827 r. odwiedził Tulczyn Potockich, gdzie oglądał pałac i ogród, i wspominał Trembeckiego¹⁷:

*Byłem na wonnym kwiatów Zofiówki kobiercu
Chodziłem po kwiecistych łąkach Ukrainy*

¹⁶ A.M. Grodzinskij (red.), *Introducirowannyje lekarstwiennyje rastienija. Predisłowie s. 3 Stiepy Ukrainy*, Kijów 1983, s. 24.

¹⁷ W. Toruń, *Ukraina Słowackiego. Inspiracje, obrazy, idee*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8454/1/aw_Toruń_Ukraina_Słowackiego.pdf [dostęp: 9.07.2023].

Doświadczenie wizyty w Humaniu i Sofiówce przyniosły Słowackiemu inspirację do późniejszego przygotowywania, niedokończonej finalnie, powieści *Król Ladawy*, której akcja częściowo rozgrywa się w Sofiówce. W powieści tej, pisanej w języku francuskim, Słowacki podjął próbę przedstawienia romansu egzotyczno-awanturycznego, w którym po raz pierwszy wykorzystał ironię romantyczną¹⁸. Powieść zainspirowana jest dziejami hrabiego Ignacego Ścibora Marchockiego, który w swoich dobrach utworzył „niepodległe” państwo nazwane Państwem Mińkowieckim. Wokół zamku hrabiego znajdował się ogród w stylu angielskim, otoczony Smotryczem, którego dopływem była kręta rzeczka Ladawa¹⁹.

Poematem Stanisława Trembeckiego zafascynowany był również Adam Mickiewicz, który przygotował tekst wydania *Zofiówki* w 1822 r., opatrując je wstępem i objaśnieniami. We fragmencie:

*Gdy ciał naszych budowla, niszcząca zwolna
Niebieskiego brać ognia już nie będzie zdolna
Zwać to zwykliśmy skonem, a nasze ostatki
Innym rozda żyjątkom wielkie łono matki*

zachwyił się zwłaszcza słowem „żyjątko”, co według młodego poety było nie tyle może neologizmem twórcy, „jako raczej szczęśliwie znalezionym w mowie naszej”²⁰.

Współczesnym, szczegółowym opracowaniem tematu *Sofiówki*, jej historii i epoki historycznej, w której powstała, jest opowieść pod tytułem *Dzieje pięknej Bitynki* Jerzego Łojka, przybliżająca życie Zofii Glavani, żony Jana Witta, syna komendanta twierdzy w Kamieńcu Podolskim (od czerwca 1779 r.), a następnie Stanisława Szczęsnego Potockiego (od 1798 r.).

Przez współczesnych wielkiemu magnatowi wszelkie poczynania „kolonizacyjne” (dbałość o handel, zakładanie sadów owocowych czy futorów pszczelarskich) odczytywane były jako misja cywilizacyjna, a tym samym polonizacyjna. Niemniej jednak Szczęsny Potocki odrzucił obywatelstwo polskie na rzecz rosyjskiego, wyparł się swego narodu. *Zofiówkę* zatem należy traktować nie jako znak polskości, lecz

¹⁸ M. Bąk, *Polski Sterne? O Królu Ladawy Juliusza Słowackiego*, „Postscriptum Polonistyczne” 2009, nr 2(4).

¹⁹ M. Jakubiak, *Państwo Mińkowieckie – polski kraj w środku rosyjskiego zaboru*, <https://tohistoria.pl/panstwo-minkowieckie-w-srodku-rosyjskiego-zaboru> [dostęp: 9.07.2023].

²⁰ A. Mickiewicz, *S. Trembecki Sofiówka. Wstęp, Objaśnienia do „Zofiówki”*, Wirtualna biblioteka literatury polskiej, <https://literat.ug.edu.pl.sofiowka/index.htm> [dostęp: 9.07.2023].

jako symbol władzy magnackiej na kresach, władzy nieliczącej się z żadnymi prawami i obowiązkami obywatelskimi, realizującej własne cele, nawet tak fantastyczne, jak to magiczne miejsce na ziemi ukraińskiej²¹.

Bibliografia

- Bąk M., *Polski Sterne? O „Królu Ladawy” Juliusza Słowackiego*, „Postscriptum Polonistyczne” 2009, nr 2(4).
- Grodzinski A.M. (red.), *Introducirowanyje lekarstwiennyje rastienia. Predistowie s. 3, Stiepy Ukrainy*, Kijów 1983.
- Jakubiak M., *Państwo Mińkowieckie – polski kraj w środku rosyjskiego zaboru*, <https://tohistoria.pl/panstwo-minkowieckie-w-srodku-rosyjskiego-zaboru>.
- Kowal J., *Tradycje Oświecenia Stanisławowskiego na łamach „Dziennika Wileńskiego” z lat 1815–1830*, „Prace Polonistyczne” 2016, Seria LXXI, s. 104.
- Łojek J., *Dzieje pięknej Bitynki*, Warszawa 2001.
- Mickiewicz A., *St. Trembecki Sofiówka. Wstęp i objaśnienia do Zofiówki*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej, <https://literat.ug.edu.pl.sofiowka/index.htm>.
- Mikucki T., Piwkowski W. (red.), *Et in Arcadia ego*, Katalog wystawy w Świątyni Diany maj–wrzesień 2001, Warszawa 2001.
- Nalewajk Z., *Związki twórczości Bolesława Leśmiana z folklorem i kulturą Ukrainy*, „Tekstualia” 2010, nr 2(21).
- Niemcewicz J.U., *Juljana Ursyna Niemcewicza Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Petersburg, Paryż 1858, <https://kpbc.umk.pl/libra/publication/5790/edition/22391/content>.
- Rudaś-Grodzka M., *Na rozstajach rzeczywistości i wyobraźni poetyckiej. Metamorfozy Zofiówki*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 4, s. 143–160.
- Tchorzewski S., *Perła dzikich pól*, „Ziarno” 1904, nr 51, <https://polona.pl/item-view/592eb177-d9ed-49a9-9887-950104e79ab4?page=5>.
- Toruń W., *Ukraina Słowackiego. Inspiracje, obrazy, idee*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/ispui/bitstream/11320/8454/1aw_Torun_Ukraina_Slowackiego.pdf.
- Trembecki S., *Sofijówka*, Wiersze 129–130.

²¹ M. Rudaś-Grodzka, op. cit.